

УДК 94 (477.51)“18”:338.1

О. А. Любич

ПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО ТА ОБРОБКА ШОВКУ В КОЗАЦЬКИХ ТА ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ ст.

У статті розглядається процес створення та становлення промислової галузі з виробництва шовку на Чернігівщині в ХІХ ст. Розкрито причини, що спонукали сільських мешканців шукати альтернативу землеробству. Виявлено особливості регіонального виробництва шовку. Показано роль окремих станів суспільства в процесі створення шовківництва регіону. Звернено увагу на особливості виробництва шовку в маєтках різних власників. Зроблено акцент на тому, що тільки повний цикл виробництва шовку в господарстві давав можливість повноцінно конкурувати на ринку сільськогосподарської продукції Російської імперії.

Ключові слова: Чернігівщина, регіон, виробництво шовку, соціально-економічні відносини, козаки, поміщики, господарство, капіталізація, ринок.

На початку ХХІ ст. основу економіки України, як і в попередні часи, становить сільське господарство. Але сучасні виклики і прагнення зайняти достойне місце на світовому ринку вимагають шукати альтернативи традиційному виробництву сільської продукції. У ХІХ ст. на українських землях, в умовах глибокої соціально-економічної кризи, зумовленої малопродуктивною працею в поміщицьких маєтках та погіршенням стану ґрунтів, різні стани сільського населення почали шукати можливості покращити свій добробут. Будучи численним станом населення Чернігівської губернії козацтво одним із перших звернуло увагу на альтернативні методи і способи ведення сільського господарства. Для виживання в умовах капіталістичних відносин, конкурентоспроможності сільськогосподарських товарів на загальноросійському ринку потрібно було використовувати всі можливості краю, пристосовуватися до потреб споживачів. Одним із важливих шляхів отримання постійних прибутків стало втілення в промислове виробництво технологій виготовлення шовку.

Історія становлення і розвитку сільського господарства України в умовах значного впливу з боку Російської імперії займає одне з провідних місць серед досліджень сучасної історичної науки, що є достатньо обґрунтованим. Але тільки невелика група дослідників звернула свою увагу на промислове виробництво шовку на Чернігівщині в ХІХ ст. Над даною проблематикою у різний час працювали історики: В. Аксаков, М.О. Маркевич, В.Г. Авсеєнко, О.М. Лазаревський, М.Ф. Тищенко, В.О. Мякотин, О.І. Гуржій, Л. Мельник, В.І. Бєлашов, П.В. Пиріг.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу документальних джерел й узагальнення історіографічних здобутків розкрити процес становлення та діяльності шовківництва на Чернігівщині в ХІХ столітті. Завданням є визначення ролі різних станів населення в розвитку промислових господарств в сільській місцевості, пошук альтернативних видів сільськогосподарської продукції, створення умов для її конкурентоспроможності на світовому ринку.

У 1832 р. під час засідання Імператорської московської спілки сільського господарства було розглянуте питання, пов'язане із розведенням тутових шовкопрядів та створенням умов для розвитку шовкової промисловості в Російській імперії. Члени спілки Ребров, Клепацький, Райко, Прокопович та інші взяли на себе зобов'язання щодо залучення до цієї справи якомога більше людей, незалежно від соціального становища й місця проживання, та надання їм необхідної допомоги. Проте недовіра до цієї справи серед виробників сільськогосподарської продукції та брак спеціалізованої інформації призвели до затримки реалізації ідеї в життя на п'ятнадцять років.

5 червня 1847 р. у номері 140 “Московского городского листа” була вміщена довідка, де повідомлялося, що початком розведення тутових шовкопрядів на українських землях стало закладення К. Розумовським шовковичного саду поблизу м. Батурина в 1772 році [1, с. 9]. Досвід багатьох років показав, що шовковиця витримує досить холодні зими без утеплення соломкою в Тульській, Рязанській, Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях, де великі сади тутових дерев вирощували на своїх землях поміщики. Але невміння використовувати листя шовковиці для вигодовування тутових шовкопрядів призвело до занепаду промислу. Більшість тутових дерев, з часом, зрубали на дрова.

Ґрунтуючись на отриманій інформації, відомий спеціаліст у галузі шовківництва та власник підприємств з виробництва шовку на Кавказі, О.Ф. Ребров запропонував усім бажаючим тутові кущі зі своїх володінь. Спеціальна інструкція давала настанови щодо вигодовування шовковичних хробаків і отримання первинного шовкового матеріалу для фабрик. Важливим заходом у справі організації шовківництва було видання Імператорською московською спілкою сільського господарства “Сочинения о шелководстве” М. Райко і створення спеціального комітету (1847 р.). 15 червня 1847 р. “комітет шовківництва” отримав від одного зі своїх членів графа П.Є. Комаровського з м. Прилуки Полтавської губернії наступне повідомлення: “Приношу ... признательность за доставление ко мне шестидесяти экземпляров сочинения М.О. Райко о шелководстве. Решившись завести размотку шелка в имени жены моей, я предлагаю господам помещикам разводить у крестьян своих шелковицу, в их огородах, и, вместо принуждения, платить крестьянам деньги за каждый фунт листа, а помещикам завести, кормление червей, на первый раз при

своих экономиях, с тем, что я обязуюсь покупать у них коконы, платя за известную меру определенную сумму, и надеюсь, что в непродолжительном времени кормление червей, из богатых палат господских, проникнет в убогие хижины поселян” [2, с. 15]. Граф зазначав, що у налагодженому ним виробництві, що працює вже два роки, розпочато розмотку шовку. Досвід Комаровського запозичили в маєтках повітового прилуцького маршала І.М. Скоропадського й С.О. Галаган (Казадасвої).

У Чернігівській губернії центром шовківництва стала економія Васильчикових у Бикові Козелецького повіту. Поблизу села у 1792 р., за наказом графа Розумовського, на п'яти десятинах землі було висаджено 1 460 шовковичних дерев. У 1798 р. там було розпочате виробництво шовку. Шовкопрядів поставляли з маєтку князя Репніна у містечку Яготин [3, арк. 15]. На початку ХІХ ст. виробництво шовку в Бикові було поставлено на промисловий потік. Шовковиці починали розвиватися з 10 травня, з того ж часу прокидалися тутові шовкопряди. Створення коконів тривало два місяці. Тутових хробаків вигодовували у спеціально збудованих для цього хатинках із шухлядами. У процесі виробництва шовку-сирцю брали участь лише 15 осіб. Протягом трьох з половиною тижнів 13 хлопчиків збирали листя шовковиці, ще два чоловіки займалися годуванням тутових шовкопрядів і очищенням шухляд від сміття. Хлопчики виконували цю повинність двічі на тиждень, а для дорослих чоловіків термін не обмежувався. За сухе літо в економії отримували пуд з лишком першо- й другосортного шовку-сирцю. Якщо літо було дощовим, показник не перевищував півпуда. Для вигодовування хробаків був придатний тільки сухий лист, вживання мокрого листя призводило до того, що тутові шовкопряди починали хворіти і часто гинули. Під час сортування коконів окремо відбиралися ті, з яких мали вивестись метелики, а всі інші йшли на виробництво шовку. Коконів білого кольору отримували вдвічі більше, ніж жовтого. Розводили дві породи білих коконів: китайську та французьку. Через часте змішування порід тутового шовкопряду форми коконів були неоднаковими. Спочатку їх сушили, для чого спалювали від двох до трьох возів хмизу або трісок. Згодом розпочиналося власне виробництво шовку-сирцю, яке здійснювалось із допомогою кип'ятку та застосування ручної машинки для розмотування. Один чоловік міг розмотати за день не більше десяти коконів тутового шовкопряду. Увесь товар відправляли до маєтку Васильчикових у селищі Волишово, де його збирали у велику партію, щоб згодом продати.

Незважаючи на досить простий спосіб отримання шовку-сирцю, його виробництво не стало масовим і протягом тривалого часу залишалося екзотичним видом сільського господарства. Спроби Васильчикових розповсюдити виробництво шовку в господарствах селян виявилися марними. Кріпаки сприймали вирощування тутових дерев, догляд за коконами, розмотку шовку як нову повинність. Така ситуація тривала до 1847 року, коли ідеї графа П.Є. Комаровського стали відомими в Москві, а звіди розповсюдились у середовищі чернігівських поміщиків – членів Імператорської московської спілки сільського господарства і знайшли своє практичне втілення. У Бикові селяни почали вирощувати на своїх городах шовковичні дерева, листя з яких купували поміщики для своєї економії. Частина селянських господарств перейшла на вирощування тутових шовкопрядів, коconi яких продавали власникам підприємств з виробництва шовку-сирцю. Такі дії були визнані найкращими на шляху перетворення шовківництва на народну промисловість і покращення майнового становища сільських мешканців. Залучення селян до цього процесу з допомогою застосування стимулів економічної зацікавленості призвело до значного розширення виробництва Васильчикових по виготовленню шовку. У містечку Новий Биків у маєтку поміщиці Аделаїди Васильчикової було відкрито шовковий завод. Прибуткове й перспективне виробництво почали організовувати в своїх господарствах інші поміщики Чернігівщини.

У Ніжинському повіті на території Верхівської економії графа Кушнарєва-Безбородька в 1837 р. у двох місцях загальною площею 904 квадратні сажні висадили 150 тутових дерев. Шовківництвом керував управитель економії Гребеншиков, після звільнення якого виробництво зупинилося [4, арк. 17, 37]. У Кролевецькому повіті біля с. Радичів на чотирьох десятинах державної землі росло 2 000 тутових дерев. Після того, як цю ділянку залишили “меноністи”, які переїхали в 1843 р. до Таврійської губернії, її було передано в розпорядження вільному хліборобу Тимофію Сахову. Він вважався досвідченим шовківником, адже, перебуваючи на посаді управителя Вишньовської економії графа Румянцова, довгий час займався цією справою. Із Чернігівської палати державного майна для організації виробництва шовку-сирцю селянину безкоштовно вислали 1/8 фунта яєць тутового шовкопряду. Сахов вигодував 2 200 хробаків, зібрав 2 200 коконів, з яких отримав 15 фунтів (6,8 кг) шовку-сирцю. У 1845 р. Тимофій висадив на своїй ділянці ще 500 дерев. Кількістю він хотів компенсувати не досить гарну якість шовковиць, що мали вигляд кущів, у зв'язку із поганими для них ґрунтами поблизу Радичева. 7 жовтня 1847 р. чернігівський цивільний губернатор Павло Іванович Гессе отримав два зразки якісної продукції й рапорт про виконану роботу [5, арк. 31]. Тимофій Сахов доповідав: “... плантация, по переселению менонистов в Таврическую губернию находится по распоряжению Черниговской палаты государственных имуществ в моем заведывании только с 1845 года. С сего времени начал я разводить шелковичных червей, от которых, по небольшому числу годных деревьев можно не больше получить шелку как фунтов по двадцать в год. Шелк в сырце собранный мною с 1845 по нынешний год остается еще не продан, но сбыт оного, по мнению моему может быть выгоден в время ярмарок Роменской и местной. Образцы оного в двух сортах препровождаю” [6, арк. 32].

У Конотопському повіті до виробництва шовку залучилися представники різних станів населення. 12 грудня 1847 р. конотопський земський справник отримав відомості про вирощування шовковиць і розведення тутових шовкопрядів у господарствах священиків Федота Бугомавського, Федора Якимова, Іоанна Сенегинського й Іоанна Зайцева, колезького секретаря Мельникова, колезьких реєстраторів Андрія Дубовського та Нестора Іваненка, поручника Петра Прокоповича і козака Семена Белоусова [7, арк. 38]. Інколи шовківництво занепадало через відсутність у деяких виробників хисту щодо успішної реалізації свого

товару. Так, колезький реєстратор Андрій Дубовський купував тутових шовкопрядів у батуринського козака Семена Белоусова, у маєтку їх вигодовували листям тутових дерев із власного саду. В результаті наполегливої праці протягом 1845-1847 років поміщик отримав 3 000 коконів. Але коли справа дійшла до збуту продукції, то продаж шовку-сирцю не приніс ніякого прибутку. Дубовський вирішив не займатися більше цією справою самотужки [8, арк. 49].

У м. Батурині з 1846 р. ініціатором розвитку шовківництва був козак Семен Белоусов, який використовував для вигодовування тутових шовкопрядів листя дерев із власного та сусідніх садів. У роки з надмірно вологим літом він здійснював закупівлю листя в с. Шовковиця, де за наказом К. Розумовського ще у 1772 р. було закладено великий тутовий сад. До 7 грудня 1847 р. Белоусову вдалося вигодувати 25 тис. тутових шовкопрядів і згодом отримати з них п'ять фунтів шовку. За мету своєї діяльності він ставив розповсюдження шовківництва серед козаків, більшість із яких із-за недостатньої кількості землі перебувала в скрутному матеріальному становищі. У своєму донесенні Белоусов писав: "Целью занятия моего утверждение пользы от шелководства, распространить эту отрасль между моими собратьями-казаками. Дело это весьма просто и не требует капитала, нужен лишь труд. ... Это заведение мое удостоилось покровительства Императорского Санкт-петербургского Вольного Экономического общества и я награжден двумя серебряными медалями, грамотою и Патентным свидетельством" [9, арк. 51]. Певними успіхами й досягненнями С. Белоусов завдячував К.К. Попенченку – члену Вільної Економічної спілки у Санкт-Петербурзі та Імператорської сільськогосподарської спілки у Москві, завдяки якому підприємство батуринського козака стало відомим у Росії і до нього почали направляти учнів. За наказом управителя Полтавською палатою державного майна Арандаренна у Белоусова вивчав технологію перемотки коконів та інші прийоми шовківництва державний селянин Кисломед із Костянтиноградського шовкового підприємства. Навесні 1848 р. на прохання полтавського управління до Костянтинограда відправився син Семена Белоусова, щоб на місці навчити селян піклуватися про тутових шовкопрядів і розмотувати шовкові кокони. Козак виявив бажання поділитися своїм досвідом з якомога більшою кількістю людей. Він писав: "Я употреблю все способы, все средства свои к увеличению заведения моего и буду доводить до сведения публики результаты моих опытов и наблюдений по шелководству, публиковать как в нынешнем году октябре в газете Посредник статьи под заглавием шелководство. В нынешнем году я раздал семян червей и тутовых деревьев первых до 5-ти тысяч" [10, арк. 52]. На навчання до Белоусова приїздили дворяни. Мокрський по закінченні курсу отримав у подарунок від учителя 200 тутових шовкопрядів, а колезький реєстратор Андрій Дубовський налагодив з ним постійні ділові контакти, часто отримуючи необхідну допомогу.

Як відомо, будь-яка нова справа вимагає самовідданої праці ентузіастів. У зазначеній галузі видатним ентузіастом був П.І. Прокопович (1775-1850 рр.) – основоположник вітчизняної науки про бджільництво. У 1828 р. Прокопович заснував у с. Митченках "Бджільництва школу", яку в 1830 р. перевів до с. Пальчики. Неповдалі школи було висаджено зразковий шовковичний сад і виноградник, у яких виставляли дві тисячі вуликів. З 1845 р. Прокопович почав приділяти особливу увагу шовківництву. 12 жовтня 1847 р. у зв'язку із погіршенням стану здоров'я Петро Іванович передав шовкову справу викладачеві своєї школи почесному громадянину Великдану, який погодився безкоштовно викладати майбутнім пасічникам шовківництво. На шкільній землі посіяли насіння шовковиці, з якого в 1846 р. вирости гарні саджанці, які весною 1847 р. пересадили на грядки. На Соломківському хуторі висадили 2 000 дерев, на Богданівському – 200. Усі деревця добре прижилися. Вигодовуванням тутових шовкопрядів почергово займалися всі учні школи, і кожен із них побачив на власні очі всі етапи їх росту, час випуску ними шовку, поставки мітелок із соломки, розташування на них черв'яків, появу коконів, сушку їх для отримання шовку-сирцю, відбір сирих коконів для виводу метеликів тутового шовкопряду, їх спарювання і кладку яєць на наступний рік. Фактично учні вивчали на практиці всі процеси шовківництва, крім процесу розмотки [11, арк. 43].

17 вересня 1850 р. за наказом міністерства державних маєтностей у Кролевець була відкрита четверта в Російській імперії та перша на Чернігівщині виставка виробів для Чернігівської, Полтавської, Київської, Харківської та Курської губерній. Виставка тривала дев'ять днів і завершила свою роботу 25 вересня 1850 р. Під час нагородження кращих виробників дві учениці Попенченко і Белоусова в нагороду за вміле розмотування шовку отримали грошову винагороду [12, с.160].

Спільний інтерес до виробництва шовку поєднав зусилля поміщиків і козаків. Завдяки активній діяльності ентузіастів шовківництва з 1847 р. ця справа стала активно розвиватися на території Конотопського, частини Чернігівського, Кролевецького, Борзенського, Сосницького повітів. У 1847 р. поміщик з с. Нові Млини Сосницького повіту К.К. Попенченко і батуринський козак Семен Белоусов змайстрували просту машину-витушку для розмотки коконів тутового шовкопряду. Отриманий шовк-сирець відправили на сільськогосподарську виставку до Петербургу. Загалом шовк, який виробляли на підприємствах Чернігівщини, був визнаний за найкращий у Росії, і його почали експортувати за кордон.

Матеріали викладені в статті можуть бути використані в спеціальних працях з історії сільського господарства України, а методи і досягнення вітчизняного шовківництва стануть у пригоді й сучасним виробникам сільськогосподарської продукції.

Джерела та література

1. Об учреждении комитета шелководства при Императорском московском обществе сельского хозяйства. – М.: Типография Московского университета, 1847.
2. Об учреждении комитета шелководства при Императорском московском обществе сельского хозяйства. – М.: Типография Московского университета, 1847.
3. Державний архів Чернігівської області (Далі: ДАЧО). – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869.

4. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869.
5. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869.
6. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869.
7. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869.
8. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869.
9. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869.
10. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869.
11. ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.10869.
12. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб., 1865.

Liubych O. Industrial production and processing of silk on Cossack and Landlord Farms in the Chernihiv Governorate

The paper studies the process of creation and development of silk farming on the territory of Chernihiv region in the 19th century. The reasons for rural people to look for alternatives to farming are explained. Peculiarities of regional silk production are found out. The role of particular sectors of society in the process of developing sericulture in the region is shown. Special attention is paid to peculiarities of silk production at the estates belonging to different owners. The author focuses on the fact that only a complete cycle of silk production provided an opportunity to compete in an agricultural sector of the Russian empire.

Key words: Chernihiv region, region, silk production, socio-economic relations, Cossacks, landlords, farm, capitalization, market.